

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

**Валентин
ЧЕМЕРИС**

Ярославна

Роман-есе

Харків
«ФОЛІО»
2021

ПЕРЕД МОВОЮ — ПЕРЕДМОВА

ДВАДЦЯТЬ РЯДКІВ,
ЩО ПРИНЕСЛИ БЕЗСМЕРТЯ

Ти ідеш ходою плавною. Вабить зустрічного врода твоя.
— Як звати тебе?
— Ярославна.
Почекай, Ярославно моя.
Хіба серце не можу віддати я Тій, що сонцем ясным осяйна. Біля тебе завжди Ярославія — Давньоруська твоя сторона.

Л. Ошанін'

...У єгиптян часів фараонів була Нефертіті, пізніше — Клеопатра, давні греки мали Таїс, Аспасію, Сафо, римляни — Лукрецію, французи — Жанну д'Арк, Луїзу Жермену де Сталь, Жорж Санд, Коко Шанель, грузини — Тамару, росіяни — боярину Морозову, поляки — Марію Кюрі, англійці — Агату Крісті, євреї — Голду Меїр, шведи — Астрід Ліндгрен, індієць — Індіру Ганді (цей список можна ще і ще продовжувати), а ми?..

Скільки рядків їй присвячено в поемі? Всього лише двадцять.

Прозою. (В поетичних переспівах і перекладах поетів різних епох і країн завжди виходить трохи більше).

І — така принадність, такі почуття!

Двадцять рядків і — найчарівніший жіночий образ у світовій літературі.

Можливо тому, що вона — дивовижно-фантастична жінка!

Земна і неземна.

Реальна і міфічна.

Чи талан такий виявився в автора поеми, чи вона такою виявилася?

Двадцять рядків — всього лише двадцять рядків! — і — безсмертя. Нікому не відомої до того, не знаної нікому

¹ Переклад з російської — автора.

жони удільного руського князя, який стільки натворив похибок через свій невгамовний характер, що врешті-решт його й прославили.

Чотири абзаци.

Двадцять рядків прозою. Із 504 рядків «Слова».

Всього лише плач-тужіння з фортечної стіни якогось там заштатного Путивля в прадавній сіверській землі, язичницьке звертання до природних сил — до Вітру, Сонця, до Дніпра-Славутиця. І замовляння виявили свою магічну силу, і вже любов рятує коханого, вже «Ігорю-князю Бог путь вказує із землі Половецької в землю Руську...»

Чотири абзаци.

Двадцять рядків прозою... Із 504 рядків «Слова».

І вже вона — жона удільного князя міжусобної Русі, яку терзали розбрати між своїми — один з найпоетичніших персонажів поеми. Це в ній, писатимуть, автор втілює ідеал руської жінки XII ст. У ньому майже немає класових ознак — вона й була княгинею, — а тому він майже не відрізняється від народного.

У поемі вона перш за все жона, яка сумує-тужить за мужем своїм — за словами знавців Давньої Русі, «лірична, пісенна руська жінка». І в той же час вона втілює «стихію людського жалю», висловлює не тільки особисту скорботу, але й турботу про воїнів мужа.

Давній Єгипет уявлявся сусіднім народам таємничою країною магів і чародіїв. А життя самих єгиптян було переповнене вірою в чудесне, магія відігравала велику роль як в релігійному культі, так і в повсякденному житті. А покровителькою єгипетської магії була Ісіда, «сильна чарами» — таким був один з її епітетів.

В устах Ісіди був «подих життя», адже слово, мовлене нею, знищувало хвороби... Звідтоді й по сьогодні в устах жіночих — подих життя, а слово, мовлене ними, воскрешає з небуття, надихає до життя.

Так було, так є і так буде завжди.

І слово Ярославни — теж воскресило Ігоря.

В історії Русі відомі дві цариці Романівни і п'ять Ярославн — королев і цариць.

У ті часи батьківське ім'я — чи, як ми кажемо, по батькові, — важило для жінок більше, як їхнє власне.

Серед 136312 слів (не рахуючи тих, що подаються як пояснення, а таких десятки й десятки тисяч) одинадцяти-томного словника української мови, є одне притягально-кологоритне, дещо аж загрозливо-наступальне, викличне слово — ЯРИЙ.

Воно має кілька значень: який народжується весною, молодий.

Те саме, що яскравий. Який виражає сильний гнів, лютий. Сповнений гніву й обурення. (Всеволод у «Слові» названий ярим туром). Палкий, пристрасний. Надмірний у своєму вияві.

Дуже сильний.

Прислівник до ярий — яро.

І вже й зовсім близько — яросливий, те саме, що ярий, яросний.

(У слов'ян корінь яр означав ще й виявлення ідеї родючості, перш за все весняного, сексуального буйства. Звідси й ім'я одного з божеств весни — Ярило).

Так ось від цього, ще слов'янського, давньоруського слова ЯРИЙ (ЯР, ЯРО) і слова СЛАВА і походить чоловіче ім'я Ярослав. Що означало — ярий, яросний і славний. Ім'я у ті часи княже, не для простолюдинів — Боже борони холопу чи смерду назвати цим ім'ям свого сина!

У ті часи батькове ім'я могло стати й ім'ям власним. Хоча власного жіночого імені Ярослава немає, а є — Ярослава.

Наша героїня, не будучи Ярославою, але народжена від батька Ярослава, назавжди-навіки стала Ярославною.

І хай Русь знає ще чотирьох (крім неї) Ярославн, які стали королевами і царицями в різних царствах і королівствах, але вони знані в першу чергу по особистих іменах — Анна, Єлизавета, Анастасія і Агата, — і тільки одна, наче втративши власне ім'я Єфросинія, — увійшла в історію як Ярославна.

Єдина і неповторна, інших таких світ білий не знає.

Та інших таких і немає.

Отчим її ім'ям — Ярославна, — стали на Русі називати жінок узагалі. І досить вимовити його, як уже й зрозуміло, про кого йдеться.

Про Ярославн. Жінок наших. Матерів, дружин, сестер, кращих із кращих. (Хоча всі жінки — кращі з кращих). Вірних у любові, захисниць і рятувальниць наших.

І стверджую це всупереч (наперекір!) популярному російському естрадному шлягерку, у якому співачка, ніч-тоже сумняшеса, заявляє, що «Все бабы — стервы!»

Так-таки і стверджує своїм прекрасним голосом (причому — рефреном): «Все бабы — стервы». І — баста. Все!

Пісенька ця має успіх, часто виконується на естраді, лунає з приймачів та з екранів телевізорів. І все ж нам чомусь здається, що не всі жінки — «бабы стервы». Є серед них і Ярославни. І їх — більшість. Бо якщо їх буде меншість — світ людський може й не втриматися. А він тримається. Виходить-таки, Ярославн у нас більше. А про шлягер той... Так і хочеться нагадати їм вислів з Євангелія: «Отче! Прости їм, бо не відають, що творять».

Найславетнішими Ярославнами на Русі називали дочок Ярослава Мудрого, великого Київського князя, і Ярослава Осмомисла, князя Галицького.

Анна, Єлизавета, Анастасія і Агата — дочки Ярослава Мудрого стали європейськими королевами у Франції, Норвегії, Угорщині і Польщі.

Усі вони по батькові були Ярославнами, хоча мали, звісно, і свої власні імена.

Анна Ярославна вийшла заміж за короля Франції Генріха I. У Франції вона стала відома як Анна Руська або Анна Київська. У французькому місті Санліс встановлено пам'ятник, присвячений Анні Ярославні¹.

¹ Поховавши Генріха, Анна як королева, згідно із французькими законами не могла вдруге вийти заміж. Але ж вона була ще такою молододою — 32 роки! — вродливою і ставати черницею не збиралася. Як і вести чернече пісне життя. Вона ще багла любові. Сталося так, що Анна Ярославна покохала одного з наймогутніших васалів короля — графа Рауля II де Крепі. Любов була взаємною. Граф палко кохав королеву, але

Єлизавета Ярославна стала жоною норвезького короля Харальда Суворого і любов Харальда до Ярославни — а він її безмежно любив! — не одне століття надихала поетів європейської Півночі (хоча б сага про Харальда Сігурдарсона «Харальд Хоробрий і Єлизавета Ярославна»).

Анастасія Ярославна була жоною короля Угорщини Антраша I. В Угорщині, як і у Франції, є пам'ятник, присвячений Ярославні — Анастасії.

Агата Ярославна вийшла заміж за Едуарда Вигнаніка, спадкоємця престолу Англії. Це друга версія. За першою вона була королевою Польщі.

Французькі принци і в наші дні вважають за честь зазначити спорідненість із «Домом Ярослава Мудрого». Вже у XXI столітті французького принца Шарля-Філіппа Орлеанського представляють 37-м потомком дочки київського князя Ярослава Мудрого королеви Франції Анни Ярославни. Така спорідненість дає йому право формально вважатися одним із законних претендентів на французький престол.

Отже, Русь дала Європі чотирьох королів і відповідно чотири королівських доми, представники яких багато століть керували західною частиною Європи.

І нарешті, п'ята Ярославна¹, дочка галицького князя Ярослава Осмомисла і жона новгород-сіверського князя Ігоря — відомою вона стала лише XVIII ст., як

на шляху до щастя виявилось багато перепон. Та Рауль не злякався ні короля, ні церкви, ні людського осуду. У 1902 році, під час полювання в лісі, він викрав Анну і відвіз її до Крепі, де вони й обвінчалися. Королівський двір обурився. Священники обурилися. Папа Олександр II не визнав шлюбу Рауля і звелів йому розлучитися з королевою. Граф гордо відмовився: розлучений папа відлучив його від церкви — за середньовіччя це була страшна кара. Але граф так кохав Анну, що знехтував і буллою самого Папи. Закохані щасливо прожили дванадцять років, до самої смерті графа Рауля. Такі вони — Ярославни!

¹ Ярославною була і жона Василя II Темного, а також мати Івана III, який здійснив централізацію Московської Русі. А дочка удільного князя Ярослава Боровського і Малоярославецького — Марія Ярославна була співправителькою Русі при своєму сліпому чоловікові Василії Темному — праправнучка Івана Калити, правнучка князя Литовського Ольгерда Гедиміновича.

Мусін-Пушкін вперше видрукував «Слово о полку Ігоревім».

Їй теж стоїть пам'ятник.

Ба, навіть два.

А якщо вже рахувати загалом, то — три.

В Україні.

Один в Путивлі, на валах якого вона співала й плакала, другий — в Новгород-Сіверську, куди її молоденькою галицькою княгинєю було віддано заміж.

Третім пам'ятником їй стало знамените «Слово о полку Ігоревім».

Хоча, якщо бути справедливим, то першим стало якраз «Слово о полку Ігоревім», два інші з'являться потім.

А ще вона — легендарна зигзиця, чайка-жалібниця, чайка-удовиця.

Яка в сивій минувшині стала символом і з реальної жінки перетворилася на легенду, передання віків давно минулих.

А що таке легенда? Народне сказання або оповідання про якісь події чи життя людей, **ОПОВИТЕ КАЗКОВІСТЮ, ФАНТАСТИКОЮ** (виділення моє — В.Ч.).

Або: вигадка, прикрашена розповідь про що-небудь.

Або: що-небудь вигадане, примарне.

Або: той, який своєю незвичайністю викликає багато легенд... О, це вже ближче до історичної правди у нашому випадку. Так була вона насправді, легендарна Ярославна із легендарної Ярославії-Русі? Була, а чи то все... легенда?

Її життя і справді схоже на легенду. Але — реальну і правдиву. Хоч дещо в ній є і казкове, і фантастичне.

Україна, починаючи з Київської Русі, не бідна на славне жіноцтво — на всіх рівнях її життя. Видатних українок у нас хоч і менше (на жаль, значно і значно) за видатних українців-чоловіків, — та все ж маємо чим пишатися.

Загляньмо в ті чи ті довідники популярної серії «Сто великих (видатних) українців». Представниці прекрасної половини там займають достойне місце.

Княгиня Ольга та королева Анна Ярославна — чи не єдині українки, які були при верховній владі. І досить успішно там верховодили — одна вдома, друга у Франції. Знай наших!

Але цими двома славетними іменами видатне жіноцтво України не вичерпується.

Після княгині Ольги другою нашою знаменитою крайною була Олена. Теж княгиня. І навіть якийсь час була царицею Московською. Олена Глинська, мати Івана Грозного (Іоанна IV), родом з-під Полтави.

Законна дружина великого князя Московського Василя III, який довго очікував спадкоємця, але жінка виявилася безплідною. Спадкоємця — та ще якого! — народила йому Олена Глинська, на 29 років молодша за князя. Її — недоброзичливіці та заздрісники — називали «бусурманкою» (вона мала литовське і татарське коріння).

Литовський князь Вітовт свого часу подарував її предкам Полтаву та Глинськ. (Звідти й прізвище — Глинські).

Найвідомішим з Глинських був князь Михайло Львович, великий любитель пригод, авантюрист, талановитий воєначальник і дипломат, якого знала вся Європа. І вона, Олена, яка в молодому віці перебралася до Москви, стала у білокам'яній «духовною дочкою» митрополита. Там «бусурманка» зачарувала князя своєю вродою. І не тільки. Літописи про неї писали:

«Вона була молодшою за государя на 29 літ, своєю освітою і вродою різко виділялася із середовища руських жінок. Олена була на диво гарна: струнка, жвава, граційна, з дивовижно-тонкими і правильними рисами обличчя. 47-літній Василь III так був зачарований дівчиною, що став робити кроки для того, аби розлучитися з першою жінкою Соломонією».

Великий князь згідно з церковним уставом не мав права брати другий шлюб. Але він заслав бездітну дружину до монастиря і пішов під вінець з «бусурманкою». Це під її впливом він став переймати деякі європейські звичаї і навіть поголив бороду.

З М І С Т

- Перед мовою — передмова.
Двадцять рядків, що принесли безсмертя 3

Частина перша
«МЕДОВИЙ» ПОЇЗД
ГАЛИЧ—НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

- I. Чи я в батька не кохана була? Єфросинія,
галицька князівна, дочка Ярослава 24
- II. ...І збирався він стати зміеборцем на Русі —
як Кирило Кожум'яка. 67
- III. Ладо, ладо, ді-ді-ладо!..
Княже весілля в Новгород-Сіверську 135

Частина друга
НА РІЧЦІ, НА КАЯЛІ,
ЗВАНІЙ У ПОЛОВЦІВ СЮУРЛІЙ...

- I. Ой кому еси дістанусь, кому ж тепер я дорога? 172
- II. І всі молилися і прохали прощення гріхів.
І Руська земля залишилася за шелом'янем... 204
- III. «Бачились ми з ворогом.
Вороги наші оружно їздять...» 219
Відкрилась поетесі істина печальна. *Вставна новела* 224
- IV. Умикали русичі красних дівичь половецьких
і добра багато взяли. І пастка захлопнулась. 229
- V. А на третій день впали стяги Ігореві.
І полонив його «муж на ймення Чилбук» 242

Частина третя
ЗА ВОДОЮ ГОРЕ НЕ ПЛИВЕ,
ГОРЕ З НАМИ ЖИВЕ...

- I. Путивль — місто на путі.
І лунає голос Ярославни у Путивлі на валу.... 258
- II. А раптом це — поетичний образ,
а справжня назва річки Сюурлій? 277

Частина четверта
І ТОМУ В НИХ ЩАСТЯ І НЕЩАСТЯ В ЖИТТІ
ВВАЖАЄТЬСЯ СПРАВОЮ СПІЛЬНОЮ

I. «І зібрали половці увесь свій народ на Руську землю»	298
II. Путивль!.. Подивіться, це ж... Це ж Путивль!	313
III. Ігор вирішує тікати на Русь, де його чекає праця над «Словом»	337
IV. «Розлились в землі Руській, розлились жалі...»	351
V. «...І йшов він пішки одинадцять днів до города Дінця». . .	358
VI. Того ж року було знамення... Тьма настала по всій землі...	368
VII. Ось тільки жити йому залишалося всього нічого...	373

Частина п'ята
І ЯРОСЛАВНА ЗБАГНУЛА:
СКІЛЬКИ Б ВОНА ВІДНИНІ НЕ ТУЖИЛА НА ВАЛАХ
ПУТИВЛЯ, ЛАДО ЇЇ ВЖЕ НІКОЛИ НЕ ПОВЕРНЕТЬСЯ
ДО НЕЇ З ПОЛОНУ СМЕРТІ

I. А почав він свою пісню з плачу жони своєї княгині Ярославни.	397
II. Йдучи на той світ, Кончак забрав з собою і весь свій народ	411
III. «Свиснув Овлур за рікою...»	424
IV. Скільки вона віднині не тужитиме на валах Путивля, він вже ніколи не повернеться до неї з полону смерті... І чого це князь Всеслав бігав ночами... до курей Тмутаракані?	428 450
VI. Полетіла вона зигзицею над віками...	454
По мові — післямова. Епілог-1. Кінець князівства Ігоря Святославича	468
По мові — післямова. Епілог-2. Половецька ніч біля Каяли-Сюурлію І край той «кам'яних дядьків» та «кам'яних дівок» нарешті став Донеччиною.	476 483
По мові — післямова. Епілог-3. Спасибі тобі, Ярославно, за плач, що серця окриля О, світло-світла і красно-прекрасна земля Руська!	491 494